

WŁODZIMIERZ ZGLIŃSKI

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania
im. S. Leszczyckiego PAN w Warszawie

SEKTOR ROLNICTWA SOCJALNEGO I CHŁOPSKIEGO ROLNICTWA DROBNOTOWAROWEGO

Abstract: Social Subsistence and Low Commercial Peasant Agriculture in the Farm Structure in Poland. The data of the Agricultural Census 2002 was a basis for individual holdings classification. The following four subsectors were distinguished in relation to the purposes of the agricultural activity and the value of the commercial agricultural production: 1) social and subsistence agriculture; 2) low commercial peasant agriculture; 3) semi-commercial agriculture; 4) highly commercial agriculture.

In the second part of the paper the first two of the above categories were characterised and their spatial differentiation was analysed. The social and subsistence agricultural subsector groups holdings, basing on social sources of income (retirement pays and social revenues). The low commercial peasant agriculture subsector consists of small holdings, producing exclusively and mainly for themselves as well as individual farms with the value of commercial agricultural production estimated at 3.000-10.000 PLN per year. In 2002 this subsectors comprised 1. 416,5 thousand farms (72,6 % of the total farms number) and their share in the total commercial agricultural production amounted 8,8 %.

Wprowadzenie

W rolnictwie polskim w długim procesie rozwoju i wzajemnych dostosowań czynników wytwórczych wykształcił się dwudzielny układ strukturalny. Pierwszy człon tego układu – opisany przez prof. Waldemara Michnę w prezentowanym Biuletynie – stanowią gospodarstwa rozwojowe, towarowe, relatywnie sprawne technicznie i ekonomicznie, inowacyjne i kreatywne, o rozwiniętych związkach integracyjnych z sektorami pozarolniczymi, na ogół większe obszarowo, prowadzone przez rolników bardziej wykształconych, w dużej mierze młodszych, mających przed sobą dłuższą perspektywę gospodarowania. Gospodarstwa te są w stanie konkurować na rynku UE. Ich liczbę ocenia się na 500-600 tys.

Drugi człon tego układu rolnictwa – będący przedmiotem prezentowanego opracowania – stanowią gospodarstwa sektora socjalnego, samozaopatrzeniowego

i chłopskiego, tradycyjnego rolnictwa drobnotowarowego. W jego skład wchodzi 1,3-1,5 mln gospodarstw, na ogół niewielkich obszarowo, które w ogóle nie są związane z produkcją rolniczą i w dużej mierze bazują na dochodach z programów socjalnych, lub w których działalność rolnicza skierowana jest wyłącznie na własne potrzeby wyżywieniowe oraz gospodarstwa o niskiej produkcji towarowej przeznaczonej na rynki lokalne. Dla znacznej części tych gospodarstw jedynym lub dodatkowym źródłem dochodów jest działalność pozarolnicza.

Dwudzielność struktury polskich gospodarstw rolnych rzutująca na procesy modernizacji i konkurencyjności polskiego rolnictwa ma swój wyraz przestrzenny – silną koncentrację w poszczególnych regionach kraju. Jest ona podkreślana przez wielu badaczy, m.in. Wosia (2004), Zegara (2003); Hunka (2000, 2002); Dąbkowskiego (2002); Zglińskiego (2004).

Te dwa główne sektory gospodarstw nie są jednak w swoich strukturach homogeniczne i dlatego też uwzględniając kryterium ich klasyfikowania według celu prowadzonej działalności i wartości wytwarzanej rolniczej produkcji towarowej oraz powiązania z rynkiem, na podstawie danych PSR 2002 wyróżniono nieco inny, czterodzielny układ strukturalny, wyróżniając w każdym z opisanych sektorów po dwa subsektory. Do sektora rolnictwa towarowego zaliczono gospodarstwa subsektora rolnictwa średniotowarowego i gospodarstwa subsektora rolnictwa wysokotowarowego, natomiast w sektorze rolnictwa socjalnego i drobnotowarowego (będącego przedmiotem opracowania) gospodarstwa subsektora rolnictwa socjalnego i samozaopatrzeniowego oraz gospodarstwa subsektora chłopskiego rolnictwa drobnotowarowego (ryc. 1, 2; tab. 1, 2).

W dwóch charakteryzowanych w opracowaniu subsektorach gospodarstw rolnych, które można nazwać „stagnacyjnymi” lub „nierozwojowymi” w największym natężeniu występują negatywne (depresyjne) cechy, na ogół szeroko omówione w literaturze, a w prezentowanym opracowaniu tylko zasygnalizowane: słabe lub żadne powiązanie z rynkiem i niski lub żaden stopień wrażliwości na bodźce ekonomiczne, niewielka zdolność do akumulacji kapitału i małe zapotrzebowanie na postęp techniczny i modernizacyjny, znaczne areale niewykorzystanej powierzchni produkcyjnej (grunty odłogowane i ugorowane), niekorzystna struktura agrarna i tendencja do rozdrabniania gospodarstw, niekorzystne cechy demograficzne (starzenie się ludności i słabe jej wykształcenie), znaczne nadwyżki pracujących (stanowiące bezrobocie ukryte).

Przedstawiony układ sektorowy polskiego rolnictwa jest ogólnie trwały i, jak dotąd, nie ma przesłanek, aby sądzić, „że środki bieżącej polityki rolnej, w tym również płatności bezpośrednie i inne środki pomocowe UE mogą ten układ zasadniczo zmienić” (Woś 2003, s. 9). Niemniej jednak, w układzie tym następują pewne transformacje: zwiększa się rola subsektora gospodarstw najbardziej towarowych („polskiego agrobiznesu”) – głównie gospodarstw wielkoobszarowych powstałych w wyniku prywatyzacji gospodarstw popegeerowskich, ale również następuje powiększenie liczebności gospodarstw subsektora

Tabela 1

Subsektory rolnictwa indywidualnego w 2002 r.

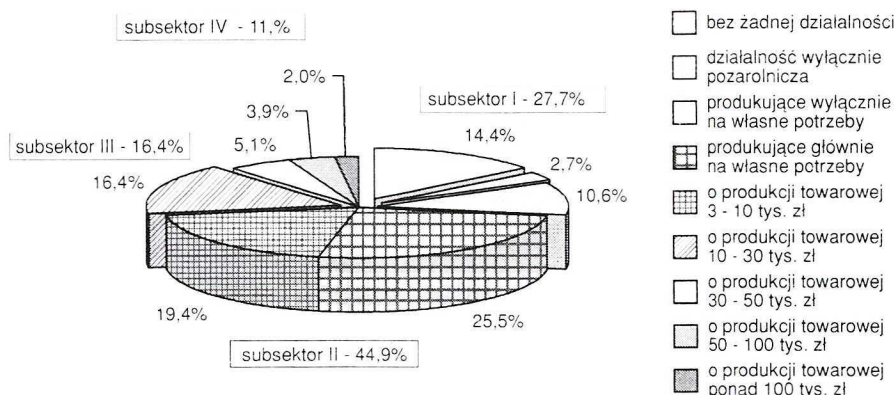
Wyszczególnienie	Gospodarstwa ogółem		Gospodarstwa o powierzchni (w ha)						
			1-2	2-5	5-10	10-20	20-30	30-50	> 50
	liczba	%	%	%	%	%	%	%	%
Subsektor I - rolnictwa socjalnego	540 185	27,7	52,3	32,3	11,6	6,8	2,5	1,2	6,2
- gospodarstwa bez żadnej działalności	282 059	14,4	27,4	16,2	6,6	4,3	1,4	0,7	3,7
- prowadzące działalność wyłącznie pozarolniczą	51 894	2,7	4,7	2,9	1,3	1,0	0,6	0,3	1,5
- produkujące wyłącznie na własne potrzeby	206 232	10,6	20,2	13,2	3,7	1,5	0,5	0,2	1,0
Subsektor II - chłopskiego rolnictwa drobnotowarowego	876 345	44,9	45,4	59,4	49,8	22,2	11,1	5,0	2,6
- produkujące głównie na własne potrzeby	496 835	25,5	37,7	35,2	15,8	5,9	1,2	0,4	1,6
- o produkcji rynkowej 3-10 tys. zł	379 510	19,4	7,7	24,2	34,0	16,3	9,9	4,6	1,0
Subsektor III - rolnictwa średniotowarowego	319 714	16,4	2,1	7,0	31,0	44,6	37,2	19,6	4,6
- o produkcji rynkowej 10-30 tys. zł	319 714	16,4	2,1	7,0	31,0	44,6	37,2	19,6	4,6
Subsektor IV - rolnictwa wysokotowarowego	215 699	11,0	0,2	1,3	7,6	26,4	49,2	74,2	86,6
- o produkcji rynkowej 30-50 tys. zł	99 561	5,1	0,05	1,0	4,9	16,2	25,0	22,2	5,6
- o produkcji rynkowej 50-100 tys. zł	76 873	3,9	0,05	0,2	2,3	8,1	19,2	33,6	18,7
- o produkcji rynkowej > 100 tys. zł	39 265	2,0	1,0	0,1	0,4	2,1	5,0	18,4	62,3
Razem	1 9151 943	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: Tabele 1-7 - obliczenia własne na podstawie PSR 2004 r.

Tabela 2

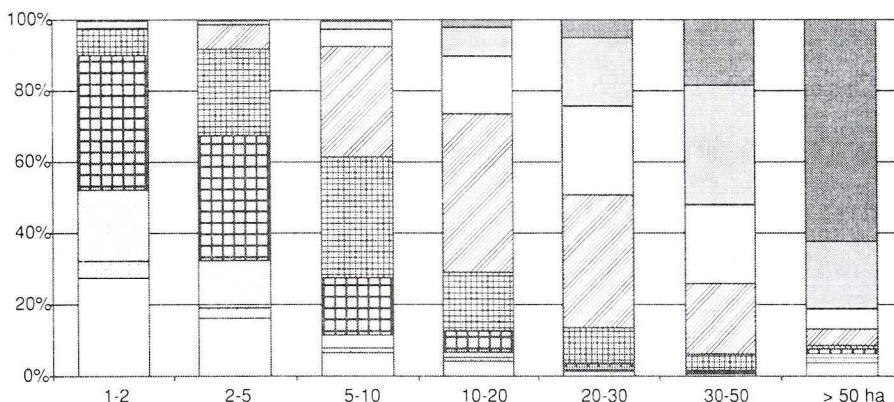
Subsektory rolnictwa indywidualnego w 2002 r.

Wyszczególnienie	Gospodarstwa ogółem		Gospodarstwa o powierzchni (w ha)						
			1-2	2-5	5-10	10-20	20-30	30-50	> 50
	liczba	%	%	%	%	%	%	%	%
Subsektor I – rolnictwa socjalnego	540 185	100,0	50,0	37,7	9,2	2,3	0,4	0,2	0,2
– gospodarstwa bez żadnej działalności	282 059	100,0	50,3	36,1	10,0	2,8	0,4	0,2	0,2
– prowadzące działalność wyłącznie pozarolniczą	51 894	100,0	47,4	35,8	11,0	3,8	0,9	0,6	0,5
– produkujące wyłącznie na własne potrzeby	206 232	100,0	50,5	40,3	7,5	1,3	0,2	0,1	0,1
Subsektor II – chłopskiego rolnictwa drobnotowarowego	876 345	100,0	26,8	42,7	24,2	4,7	1,0	0,5	0,05
– produkujące głównie na własne potrzeby	496 835	100,0	39,2	44,7	13,6	2,2	0,2	0,1	0,05
– o produkcji rynkowej 3-10 tys. zł	379 510	100,0	10,5	40,0	38,2	7,9	2,2	1,1	0,05
Subsektor III – rolnictwa średniotowarowego	319 714	100,0	3,4	13,8	41,4	25,9	9,6	5,7	0,2
– o produkcji rynkowej 10-30 tys. zł	319 714	100,0	3,4	13,8	41,4	25,9	9,6	5,7	0,2
Subsektor IV – rolnictwa wysokotowarowego	215 699	100,0	0,5	3,8	15,1	22,7	18,9	32,2	6,8
– o produkcji rynkowej 30-50 tys. zł	99 561	100,0	0,2	6,0	21,0	30,0	20,9	20,9	1,0
– o produkcji rynkowej 50-100 tys. zł	76 873	100,0	0,2	1,6	12,8	19,6	20,6	41,0	4,2
– o produkcji rynkowej >100 tys. zł	39 265	100,0	1,4	2,3	4,6	10,0	10,6	43,9	27,2
Razem	1 951 943	100,0	26,5	32,3	21,8	9,5	4,2	4,8	0,9

Ryc. 1. Gospodarstwa indywidualne według celu produkcji i skali sprzedaży

Źródło: Ryc. 1-12 – na podstawie PSR 2002 r.

Ryc. 2. Subsektory rolnictwa indywidualnego według grup obszarowych gospodarstw

socjalnego – gospodarstw samozaopatrzeniowych produkujących wyłącznie na własne potrzeby oraz szczególnie gospodarstw bez produkcji rolniczej, w tym gospodarstw bez żadnej działalności gospodarczej.

1. Subsektor I – rolnictwa socjalnego i samoopatrzeniowego

Subsektor ten obejmuje gospodarstwa indywidualne (powyżej 1 ha) bazujące na dochodach z programów socjalnych, prowadzące produkcję rolniczą wyłącznie na własne potrzeby oraz gospodarstwa nie prowadzące w ogóle produkcji rolniczej, w tym nie prowadzące żadnej działalności gospodarczej i gospodarstwa z działalnością wyłącznie pozarolniczą. Gospodarstwa te nie są zorientowane na sprzedaż produktów rolnych i prawie nie są związane z ryn-

kiem (wytworząc tylko 1,7% produkcji towarowej). Łącznie było 540,2 tys. takich gospodarstw (27,7% ogólnej liczebności gospodarstw indywidualnych), a w ich władaniu znajdował się areał 1715,5 tys. ha użytków rolnych (12,1%). Z produkcją rolniczą nie powiązaną z rynkiem związanych jest w tym subsektorze 147,1 tys. pełnozatrudnionych (7,3% nakładów pracy ogółu indywidualnych gospodarstw) oraz niewielkie udziały nakładów inwestycyjnych (16,1%) i nakładów na produkcję bieżącą (1,8%) (tab. 3, 4; ryc. 3 i 4).

Tabela 3

Subsektor I – rolnictwa socjalnego

	Ogółem	1-2	2-5	5-10	10-20	20-30	30-50	>50
Nieprowadzące produkcji rolniczej	333 953	166 170	120 522	33 877	9 911	1 656	926	891
	100,0%	49,8%	36,0%	10,1%	3,0%	0,5%	0,3%	0,3%
- bez żadnej działalności	282 059	141 594	101 980	28 145	7 919	1 161	630	630
	100,0%	50,3%	36,1%	10,0%	2,8%	0,4%	0,2%	0,2%
- wyłącznie pozarolniczą	51 894	24 576	18 542	5 732	1 992	495	296	261
	100,0%	47,4%	35,8%	11,0%	3,8%	0,9%	0,6%	0,5%
Produkujące wyłącznie na własne potrzeby	206 232	104 079	83 146	15 522	2 726	388	193	178
	100,0%	50,5%	40,3%	7,5%	1,3%	0,2%	0,1%	0,1%
Razem Subsektor I	540 185	270 249	203 668	49 399	12 637	2 044	1 119	1 069
	100,0%	50,0%	37,8%	9,1%	2,3%	0,4%	0,2%	0,2%

Tabela 4

Charakterystyka indywidualnych gospodarstw rolnych subsektorów I i II

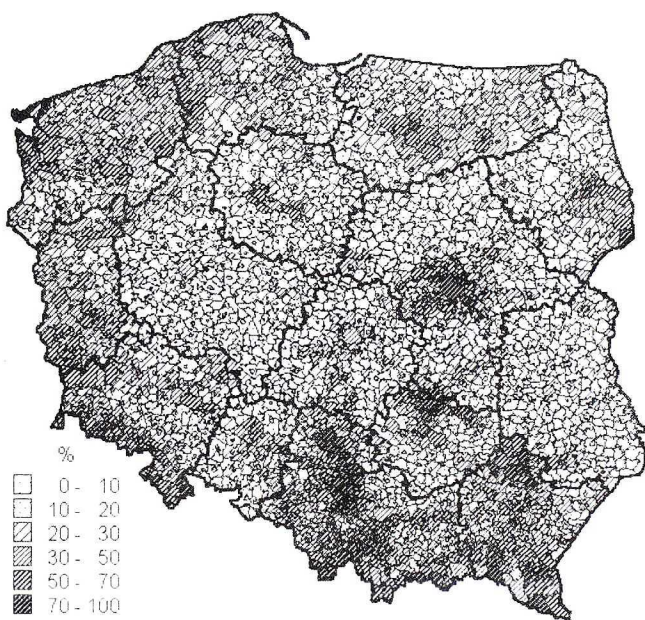
Subsektory	Gospodarstwa		Powierzchnia		Zatrudnienie		Produkcja towarowa	
	tys.	%	tys. ha	%	tys.	%	mln zł	%
Subsektor I	540,2	27,7	1 715,5	12,1	147,6	7,3	0,0	0,0
Subsektor II	876,3	44,9	3 832,4	26,9	729,7	36,1	2 392,0	8,8
Razem I i II	1 416,5	72,6	5 547,9	39,0	877,3	43,4	2 392,0	8,8
Pozostałe	535,4	27,4	8 668,3	61,0	1 144,1	56,6	24 683,7	91,2
Ogółem	1951,9	100,0	14 216,2	100,0	2 021,4	100,0	27 075,7	100,0

Bardzo niski poziom produkcji towarowej rolnictwa świadczy o tym, że środki egzystencji gospodarstw domowych są pozyskiwane z innych źródeł: aktywności pozarolniczej i pomocy socjalnej.

Bardzo ważną, socjalną funkcją tych gospodarstw jest „przechowywanie” setek tys. osób (0,8-1,5 mln) zbędnych w rolnictwie, które nie mogły znaleźć pracy w zawodach pozarolniczych. Ludność ta stanowi bezrobocie ukryte na wsi, a koszty jej utrzymania nie obciążają budżetu państwa i społeczeństwa. Ten typ zmarginalizowanej aktywności zawodowej stwarza jednak warunki bytu dla znacznej liczby ludności i chroni przed wykluczeniem z lokalnej społeczności.

Ryc. 3. Gospodarstwa subsektora I – rolnictwa socjalnego i samozaopatrzeniowego

Ryc. 4. Subsektor I – rolnictwa socjalnego i samozaopatrzeniowego. Procentowy udział indywidualnych gospodarstw rolnych tego sektora w ogólnej liczbie gospodarstw

Dlatego też ocena tych gospodarstw z punktu widzenia cech produkcyjnych jest zdecydowanie negatywna, natomiast w kategoriach społecznych i w obecnej sytuacji makroekonomicznej kraju, zważywszy na skalę zjawiska i niemożliwość rewolucyjnych rozwiązań ocena nie jest już tak jednoznaczna.

Najwięcej gospodarstw subsektora I i największy ich udział w ogólnej liczbie gospodarstw, a także najwięcej zajmowanych przez nie użytków rolnych było w województwach południowo-wschodnich, szczególnie na Pogórzu Karpackim, w Bieszczadach, Kotlinie Sandomierskiej, Wyżynie Śląskiej i Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej. Znaczna koncentracja tych gospodarstw występuje też w strefach podmiejskich aglomeracji miejsko-przemysłowych: warszawskiej (w 7 gminach ponad 70% gospodarstw), górnośląskiej, świętokrzyskiej, olsztyńskiej, szczecińskiej i białostockiej. Na uwagę zasługuje też znaczny udział gospodarstw tego sektora w woj. zachodnich (lubuskim, zachodniopomorskim i dolnośląskim – szczególnie w Sudetach, gdzie jednak pod względem zajmowanego obszaru i zatrudnienia, a zwłaszcza produkcji dominują gospodarstwa wysokotowarowe.

Subsektor ten obejmuje gospodarstwa:

- nie prowadzące produkcji rolniczej;
- prowadzące produkcję rolniczą wyłącznie na własne potrzeby.

1.1. Gospodarstwa nie prowadzące produkcji rolniczej (bez żadnej działalności gospodarczej i prowadzące wyłącznie działalność pozarolniczą)

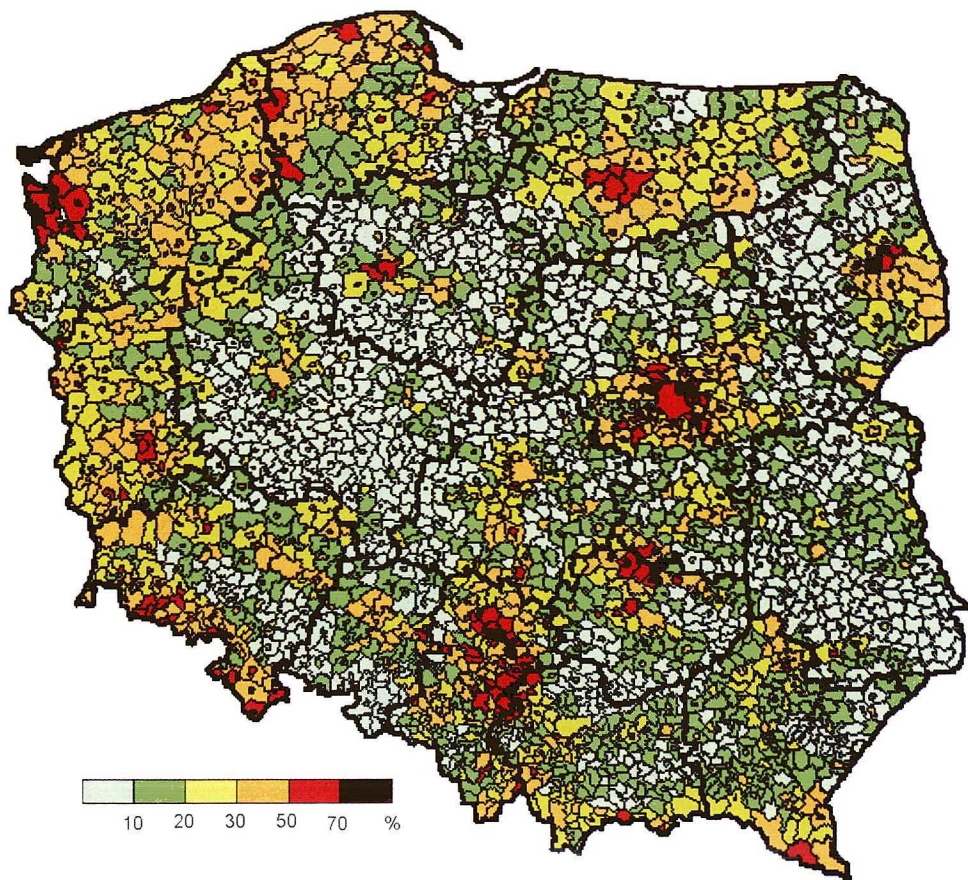
Deprecjacja ekonomiczna rolnictwa, wyrażająca się głównie niską opłacalnością i dochodowością, spowodowała narastające zjawisko niewykorzystywania zasobów produkcyjnych. Polega to na wycofywaniu się gospodarstw z produkcji rolniczej zarówno przez całkowite zaprzestanie uprawy roślin i chowu zwierząt gospodarskich, jak też częściowe odłogowanie i ugorowanie gruntów.

Liczebność tych gospodarstw w okresie transformacji gospodarki systematycznie powiększa się i w 2002 r. użytkownicy 333,9 tys. gospodarstw (17,1% ogółu gospodarstw indywidualnych, a więc prawie co szóste gospodarstwo, w 1996 r. – 10,1 %), przeważnie o małych arealach gruntów (prawie połowa mieściła się w grupie obszarowej 1-2 ha, a 85,8% w grupie 1-5 ha), łącznie zajmujących 1150,3 tys. ha UR, porzucali rolnicze użytkowanie. Nie pozbywali się jednak ziemi i znajdowali bardziej dochodową pracę w zawodach pozarolniczych (ryc. 2, tab. 3). Ważną przyczyną zaprzestania produkcji rolniczej jest również sytuacja demograficzna, zaawansowany wiek i nienajlepszy stan zdrowotny wielu gospodarzy, w mniejszym zakresie przyczyny obiektywne, w tym losowe.

Głównym źródłem dochodów w tych gospodarstwach była praca zarobkowa i prowadzenie pozarolniczej działalności gospodarczej (47%), świadczenia emerytalne i rentowe oraz pomoc społeczna.

Należy jednak podkreślić, że w 2002 r. bez działalności rolniczej było też 891 gospodarstw o powierzchni użytków rolnych 50 ha i więcej (5,2%), których właściciele prawdopodobnie traktują posiadaną ziemię jako lokatę kapitału, licząc na wzrost jej wartości po akcesji do UE lub jako siedlisko i rezydencję.

Zróżnicowanie terytorialne występowania i udziału gospodarstw nie prowadzących działalności rolniczej przedstawiono na ryc. 5. Przeszło połowa tych gospodarstw występowała w pięciu województwach: mazowieckim, małopolskim, śląskim, podkarpackim i zachodniopomorskim. Największa skala tego zjawiska była w woj. śląskim i zachodniopomorskim, gdzie co trzecie gospodarstwo nie prowadziło działalności rolniczej, a areał niewykorzystanych użytków rolnych wynosił odpowiednio 36,5 tys. ha (20,2%) i 12,9 tys. ha (14,0%). Znaczna część gospodarstw bez produkcji rolniczej występowała w strefach podmiejskich aglomeracji miejsko-przemysłowych. Duży odsetek gospodarstw „nie-

Ryc. 5. Udział indywidualnych gospodarstw rolnych nie prowadzących produkcji rolniczej w ogólnej liczbie gospodarstw

czynnych” występował w woj. północnych i zachodnich (lubuskim – 28,0%, pomorskim – 25,7%, dolnośląskim – 23,6%, warmińsko-mazurskim – 21,0%).

Charakterystycznym zjawiskiem, które pojawiło się w okresie transformacji (w dużej mierze związane jest z omawianym sektorem rolnictwa) i nie występującym w tak dużej skali w krajach UE jest drastyczny wzrost powierzchni odłogów i ugorów – ze 163 tys. ha (1,1% UR) w 1989 r. do ok. 1,5 mln ha w 1996 r. i aż 2,3 mln ha w 2002 r. (13,6% powierzchni UR i aż 17,6% gruntów ornych). 1,8 mln ha nie użytkowanych gruntów występowało w rolnictwie indywidualnym. W 2002 r. było 1157 tys. gospodarstw z odłogami i ugorami (w 1996 r. – 592 tys.). Grunty odłogowane i ugorowane występowały we wszystkich grupach obszarowych gospodarstw, z tym co jest interesujące, największa ich powierzchnia wynosząca prawie 522 tys. ha, tj. 22,7% łącznej powierzchni odłogów i ugorów w kraju wystąpiła w 177 tys. gospodarstwach rolnych w przedziale 2-5 ha oraz w 225 gospodarstwach rolnych o powierzchni 1000 ha i więcej zajmując tam 402,2 tys. ha (29,1% łącznej powierzchni odłogów i ugorów). Znaczne arealy i odsetki odłogów i ugorów występowały też w gospodarstwach do 2 ha, najmniejsze zaś w gospodarstwach w przedziale 50-300 ha, zwłaszcza 50 100 i 200-300 ha. Wiąże się zapewne ze sprawnością gospodarowania i stanowi ważki argument zasadności istnienia gospodarstw o powierzchni maksymalnej 300-500 ha zapisanej w *Ustawie o kształtowaniu ustroju rolnego*.

Największy udział odłogów i ugorów w powierzchni gruntów ornych występował nie, jak należałoby sądzić, w regionach popegeerowskich na północy i zachodzie Polski, gdzie jest wprawdzie dosyć wysoki (woj. zachodniopomorskie – 24,1%, lubuskie – 23,3%, warmińsko-mazurskie – 17,3%) lecz w południowo-wschodnich regionach kraju (w woj. podkarpackim – 31,9%, śląskim – 30,7% i małopolskim – 23,3%). Także w tych województwach w latach 1990-2002 następował największy przyrost gruntów odłogowanych i ugorowanych.

Należy podkreślić, że przeszło połowa (56%) powierzchni odłogów i ugorów znajdowała się w gospodarstwach indywidualnych nie prowadzących działalności rolniczej.

1.1.1. Gospodarstwa nie prowadzące żadnej działalności gospodarczej

Wśród gospodarstw nie prowadzących działalności rolniczej szczególne i dominujące znaczenie mają gospodarstwa nie prowadzące żadnej działalności gospodarczej. W 2002 r. było ich 282,0 tys., a więc 84,5% ogółu gospodarstw nie prowadzących działalności rolniczej, przeszło połowa (52,2%) gospodarstw sektora I i 14,4% ogółu gospodarstw indywidualnych. W 1996 r. było ich ponad dziesięciokrotnie mniej i stanowiły tylko 1,1% ogólnej liczby gospodarstw indywidualnych. Gospodarstwa tego typu występują we wszystkich grupach obszarowych ale w największym natężeniu w najmniejszych grupach: 86,4% w grupie 1-5 ha, w tym 50,3% w grupie 1-2 ha (ryc. 2) .

W ujęciu przestrzennym ich udział wykazuje znaczne zróżnicowanie, a z prowadzenia gospodarstw rezygnują użytkownicy zamieszkali w pobliżu większych rynków pracy i rynków zbytu dużych aglomeracji (szczególnie warszawskiej i górnośląskiej) oraz na trudnych dla rolnictwa terenach górskich w Karpatach, Sudetach i Górach Świętokrzyskich. Duże udziały gospodarstw nie prowadzących żadnej działalności były także na terenach popegeerowskich północnej i zachodniej Polski.

1.1.2. Gospodarstwa prowadzące wyłącznie działalność pozarolniczą

Wśród gospodarstw nie prowadzących działalności rolniczej było znacznie mniej gospodarstw prowadzących wyłącznie działalność pozarolniczą – 51,9 tys. – 2,7% ogółu gospodarstw indywidualnych (24,5 tys. w 1996 r.) i 9,6% ogółu gospodarstw subsektora I. Największa ich koncentracja była również głównie w najmniejszych grupach obszarowych (tab. 3), na obszarach dużego zapotrzebowania na działalność pozarolniczą, głównie handlową, usługową i budownictwo, w sąsiedztwie dużych ośrodków miejskich oraz obszarów o korzystnych warunkach dla rozwoju turystyki (gminy nadmorskie, pojezierne, górskie i podgórskie).

1.1.3. Problemy związane z niewykorzystaniem potencjału produkcyjnego rolnictwa

Problem niewykorzystania potencjału przestrzeni produkcyjnej rolnictwa (gospodarstwa nieczynne i grunty odłogowane i ugorowane) można rozpatrywać w różnych aspektach:

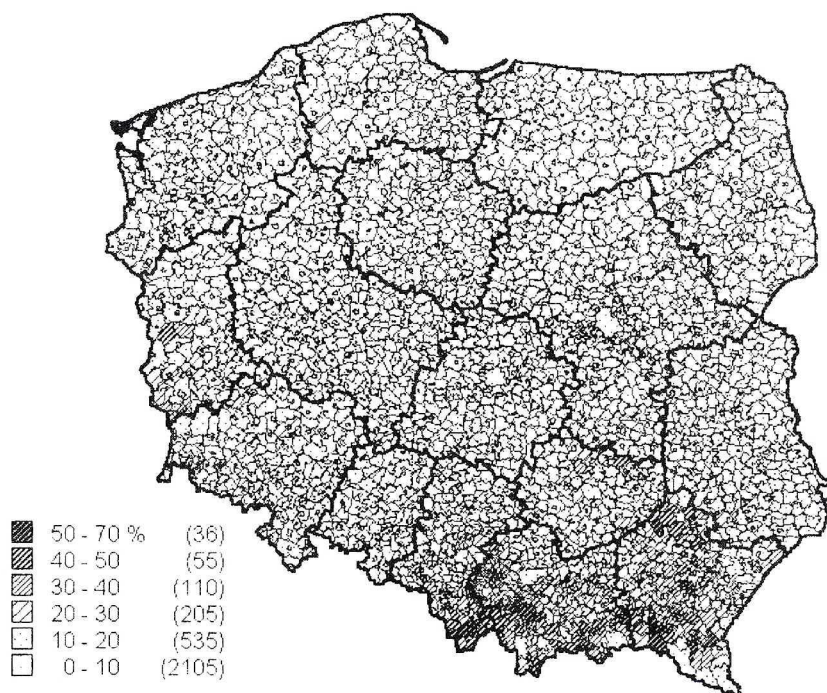
- aktualnej sytuacji produkcyjnej rolnictwa i popytu na artykuły żywnościowe;
- możliwościach podjęcia produkcji rolnej w razie poprawy koniunktury;
- przepływu gruntów nie użytkowanych do innych towarowych gospodarstw;
- wykorzystania tych gruntów dla produkcji alternatywnych źródeł energii;
- ich zalesienia.

Według Zegara (2003, s. 22) arealy gospodarstw nieczynnych i gruntów odłogowanych i ugorowanych „nie stwarzają problemu, jeśli ograniczyć się do bieżącej sytuacji produkcyjnej i w świetle obecnego popytu na artykuły żywnościowe” ale uruchomienie przepływu „zamrożonych” zasobów gruntów rolnych do gospodarstw sprawnych ekonomicznie zwiększyłoby szansę poprawy ich efektywności i opłacalności. W tym celu należałoby uruchomić instrumenty stymulujące przepływ niewykorzystanych rolniczo gruntów z gospodarstw depresyjnych do gospodarstw rozwojowych. Woś (2003) sceptycznie odnosi się do możliwości rewitalizacji gospodarstw „nieczynnych” w warunkach akcesji Polski do UE. Autor uważa jednak, że członkostwo powinno sprzyjać zagospodarowaniu tych gruntów, jak również gruntów odłogowanych przez zalesienia lub

utrzymaniu w kulturze ze względu na unijne płatności bezpośrednie oraz ich sprzedaży w miarę wzrostu cen ziemi.

1.2. Gospodarstwa prowadzące produkcję rolniczą wyłącznie na własne potrzeby

Gospodarstwa produkujące wyłącznie na własne potrzeby nie wytwarzają produkcji rolniczej na rynek. Pod tym względem ich status jest podobny do poprzednio omówionych grup gospodarstw „nieczynnych”, bez produkcji rolniczej. Natomiast ich użytkownicy nie mając dostatecznie wysokich pozarolniczych źródeł utrzymania prowadzą produkcję rolniczą w celu uzupełniania dochodów przez samozaopatrzenie. Jest to grupa gospodarstw, których liczebność wykazuje tendencję malejącą. W 2002 r. było ich 206,2 tys. (10,6% ogólnej liczby gospodarstw indywidualnych), zajmowały 565,2 tys. ha (3,9%), a ich średnia powierzchnia wynosiła 2,8 ha. Ponad połowa z ich (53,3%) znajdowała się w 2 województwach: podkarpackim (56,1 tys. i małopolskim (53,9 tys.) (ryc. 6, tab. 3), gdzie zajmowały największy odsetek użytków rolnych (20,3% i 18%). Udział gos-

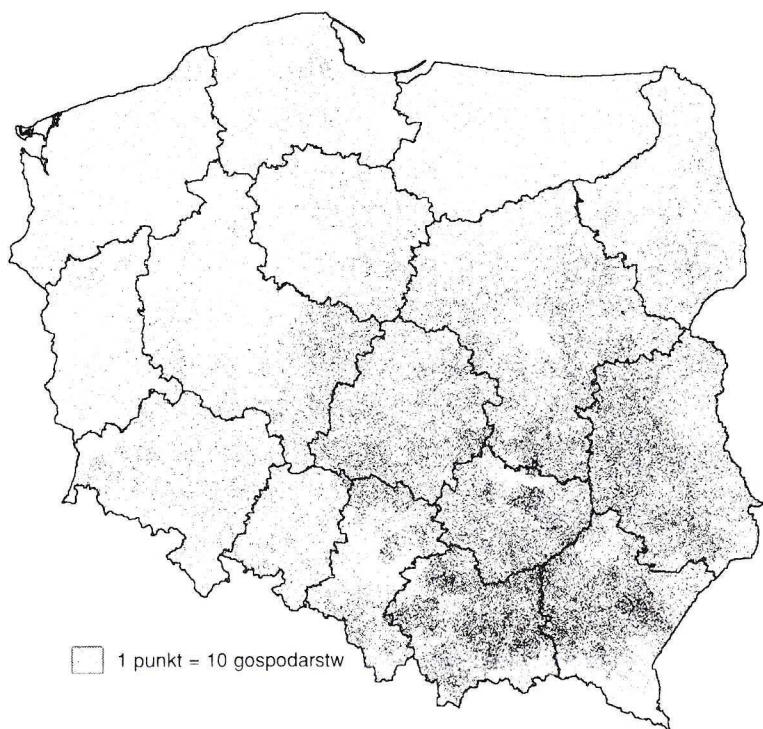

Ryc. 6. Udział indywidualnych gospodarstw rolnych produkujących wyłącznie na własne potrzeby w ogólnej liczbie gospodarstw

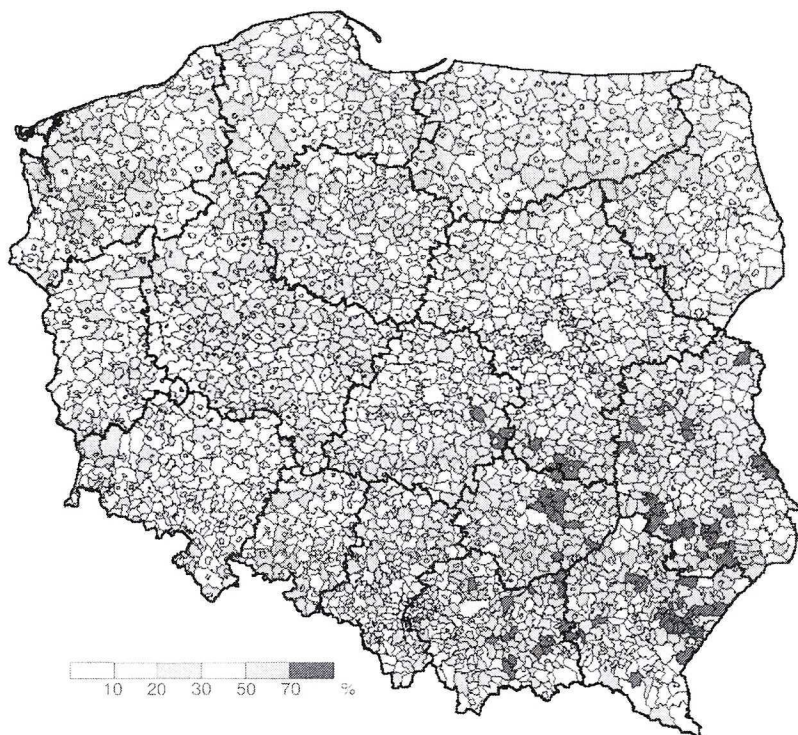
podarstw prowadzących produkcję rolniczą na własne potrzeby w produkcji towarowej ogółem jest niewielki – 1,7%. Wykorzystywały jednak 20,2% nakładów pracy w rolnictwie indywidualnym. Znaczny odsetek gruntów ornych (prawie 42%) był w tych gospodarstwach odłogowany. W latach 1996-2002 ubyło ok. 36 tys. tych gospodarstw. Dochód uzyskiwany z produkcji rolniczej był głównym źródłem utrzymania tylko dla 8%, natomiast główną podstawą egzystencji dla 40% gospodarstw były emerytury i renty osób pozostających z producentem rolnym w jednym gospodarstwie. Znaczny areał gruntów zajmowanych przez gospodarstwa tego typu powinien w przyszłości wzmocnić proces koncentracji ziemi i restrukturyzację gospodarstw bardziej towarowych.

2. Subsektor II – chłopskiego rolnictwa drobnotowarowego

Jest to najbardziej rozpowszechniony w Polsce subsektor rolnictwa, w skład którego zaliczono gospodarstwa produkujące głównie na własne potrzeby (o wartości produkcji towarowej do 3 tys. zł) i gospodarstwa drobnotowarowe produ-

Ryc. 7. Gospodarstwa subsektora II – chłopskiego rolnictwa drobnotowarowego

Ryc. 8. Subsektor II – chłopskiego rolnictwa drobnotowarowego. Procentowy udział indywidualnych gospodarstw rolnych tego sektora w ogólnej liczbie gospodarstw

kujące na rynek o wartości produkcji do 10 tys. zł. W subsektorze znalazło się 876,3 tys. gospodarstw (44,9 %) o łącznej powierzchni użytków rolnych 3 832,4 tys. ha (26,9%), produkcji towarowej 2 392,9 mln zł (8,8%) ale w 36,1% angażujących nakłady pracy rolnictwa indywidualnego. Gospodarstwa te występowały najliczniej na obszarach południowo-wschodniej, wschodniej i środkowo-wschodniej Polski (gdzie w 812 gminach ponad połowa gospodarstw należała do

Tabela 5

Subsektor II - chłopskiego rolnictwa drobnotowarowego

	Ogółem	1-2	2-5	5-10	10-20	20-30	30-50	>50
Produkujące głównie na potrzeby własne	496 835 100,0%	194 907 39,2%	221 956 44,7%	67 378 13,6%	11 024 2,2%	966 0,2%	354 0,1%	250 0,05
Produkujące na rynek o wartości produkcji 3-10 tys. zł	379 510 100,0%	39 803 10,5%	151 823 40,0%	145 095 38,2%	30 110 7,9%	8 219 2,2%	4 283 1,1%	177 0,05
Razem Subsektor II	876 345 100,0%	234 710 26,8%	373 779 42,7%	212 473 24,2%	41 134 4,7%	9 185 1,0%	4 637 0,5%	427 0,05

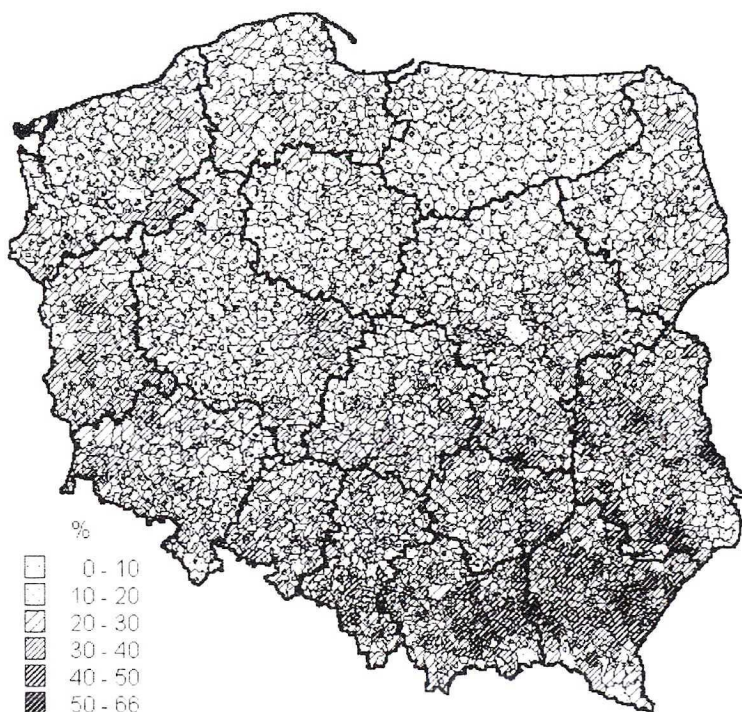
tego subsektora), co w dużej mierze było skorelowane z dużą gęstością ludności rolniczej, wysokimi udziałami małych gospodarstw rolnych, z poziomem wykształcenia i zaawansowanym wiekiem gospodarzy (ryc. 7, 8; tab. 5).

Subsektor ten obejmuje gospodarstwa:

- produkujące głównie na własne potrzeby;
- produkujące głównie na rynek (drobnotowarowe).

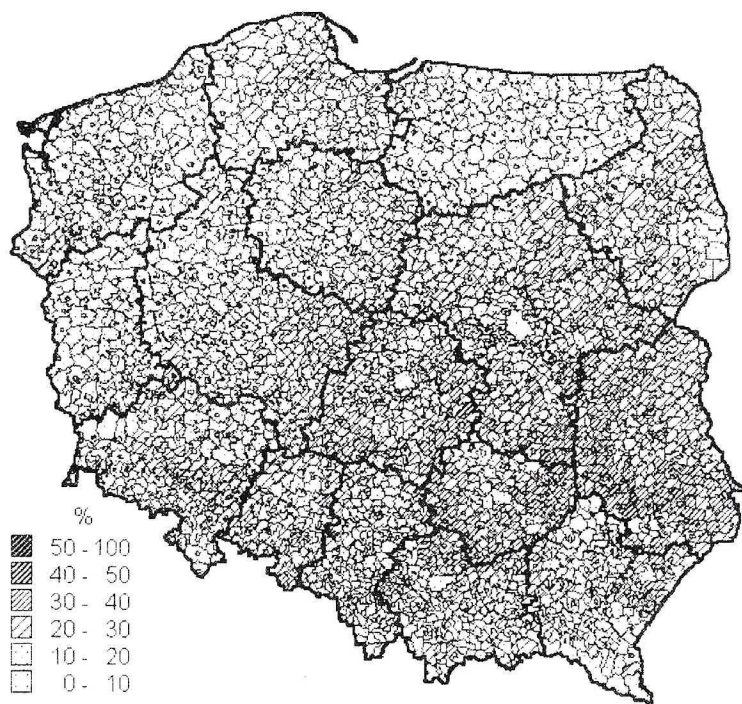
2.1. Gospodarstwa produkujące głównie na własne potrzeby

W 2002 r. gospodarstw zorientowanych głównie na produkcję na własne potrzeby (tj. wykazujących wartość towarowej produkcji rolniczej poniżej 3 tys. zł), było 496,8 tys. Stanowiły czwartą część gospodarstw indywidualnych (25,5%), zajmowały 1629,9 tys. ha (11,5%) i angażowały 20,2% nakładów pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych. Ponad połowa z nich znajdowała się w 4 województwach: podkarpackim (75,2 tys.), małopolskim (72,3 tys.), lubelskim (68,2 tys.) i mazowieckim (59,4 tys.). Relatywnie, największe powierzchnie użytków rolnych zajmowały w woj. południowo-wschodnich: podkarpackim –

Ryc. 9. Udział indywidualnych gospodarstw rolnych produkujących głównie na własne potrzeby w ogólnej liczbie gospodarstw

33,5%, małopolskim – 27,8%, ale również lubelskim, lubuskim i w północnej części dolnośląskiego (ryc. 9). Są to gospodarstwa słabo wyspecjalizowane i mało efektywne, w których produkcja rolnicza jest przeznaczana na samozaopatrzenie, ale jej nadwyżki są także sprzedawane. Produkcja towarowa tych gospodarstw była znikoma i wynosiła niecałe 448 mln zł (1,7% ogólnej produkcji gospodarstw indywidualnych), średnio na 1 gospodarstwo 900 zł, poziom towarowości wynosił 275 zł na 1 ha UR a na 1 pełnozatrudnionego przypadało niecałe 1100 zł ze sprzedanych produktów. Pod względem cech charakterystycznych użytkowników i potencjału produkcyjnego, gospodarstwa te nie różniły się zbyt od gospodarstw produkujących wyłącznie na własne potrzeby. Obsada zwierząt była niewielka (0,8 szt. bydła i 1 szt. trzody chlewnej, 16,5 szt. drobiu), co wskazuje na ograniczone możliwości sprzedaży nadwyżek produktów pochodzenia zwierzęcego. W gospodarstwach tych znaczne powierzchnie użytków rolnych były odłogowane i ugorowane – 252 tys. ha (21,8%). Ich liczba systematycznie się zmniejsza (o 35 tys. rocznie), ale ich areale powiększają, niestety, głównie grupę gospodarstw subsektora I (nie prowadzących produkcji rolnej). Prawdopodobnie z powodu bariery kapitałowej tylko niewielka część gospodarstw dostosuje się do wymogów rynkowych UE.

Ryc. 10. Udział indywidualnych gospodarstw rolnych o produkcji towarowej 3-10 tys. zł w ogólnej liczbie gospodarstw

2.2. Gospodarstwa drobnotowarowe produkujące głównie na rynek

Do grupy tej zaliczono gospodarstwa produkujące na rynek o wartości sprzedaży od 3-10 tys. zł. Stanowią drugą, pod względem liczebności, grupę polskich gospodarstw indywidualnych (po gospodarstwach produkujących głównie na własne potrzeby) – 379,5 tys. gospodarstw (19,4%) zajmujących 2,2 mln ha użytków rolnych (17,6%) i dostarczających 1945 mln zł produkcji towarowej rolnictwa indywidualnego (7,2%). Gospodarstwa te były nieco większe obszarowo (najwięcej w grupie obszarowej 5-20 ha) i charakteryzowały się dużym, ale zróżnicowanym potencjałem produkcyjnym. W znacznej mierze są gospodarstwami rozwojowymi (dotyczy to ok. 50% gospodarstw) i mają szansę sprostać wymogom konkurencyjności na rynku UE. Najwięcej występowało ich na terenie woj. lubelskiego, wschodniego Mazowsza, na Podlasiu, nieco mniej na wyżynnych obszarach południowej Polski oraz Przedgórzu Sudeckim, najmniej na obszarach północnych i zachodnich kraju (ryc. 10).

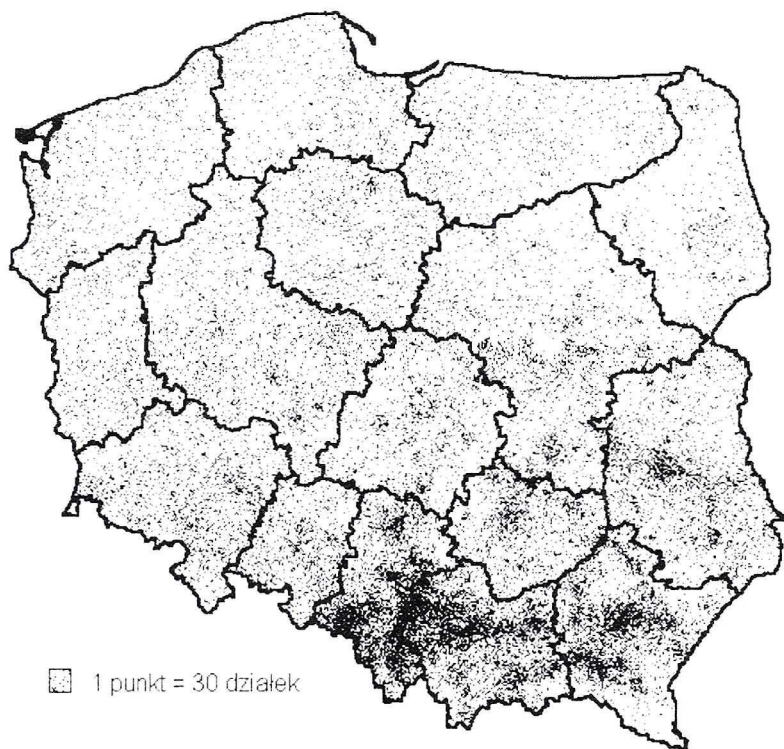
3. Działki rolne

Specyficzną grupę „mini gospodarstw rolnych” o powierzchni do 1 ha stanowią indywidualne działki rolne, będące sporadycznie przedmiotem badań i analiz geograficzno-ekonomicznych. Pod względem liczebności ogółu zbiorowości indywidualnych gospodarstw w 2002 r. stanowiły drugą grupę wielkościową – 976,9 tys. (33,3%) ale dysponowały zaledwie 529, 5 tys. ha UR (3,1%). W ich strukturze przeważały działki o powierzchni 0,2-0,5 ha (42,1%) oraz 0,5-1 ha (34,0%) (tab. 6). Największa ich koncentracja przestrzenna była na Górnym Śląsku i w południowo-wschodniej Polsce, szczególnie na obszarach silnie zur-

Tabela 6

Działki rolne – liczba, powierzchnia i struktura

	Liczba gospodarstw w tys.			Powierzchnia działek w tys. ha		
	ogółem	gospodarstwa indywidualne		ogółem	gospodarstwa indywidualne	
		liczba	%		powierzchnia	%
Ogółem	2933,2	2928,6	100,0	20764,7	16792,4	100,0
Działki	977,1	976,9	33,3	537,4	529,5	3,1
Gospodarstwa rolne do 1 ha UR włącznie (działki rolne i właściciele zwierząt gospodarskich)						
Razem	977,1	976,9	100,0	537,4	529,5	100,0
0,0-0,1	19,7	19,6	2,0	6,7	5,1	1,0
0,1-0,2	213,4	213,4	21,9	48,5	48,5	9,1
0,2-0,5	411,3	411,2	42,1	184,3	183,3	34,6
0,5-1,0	332,7	332,6	34,0	267,9	292,6	55,3

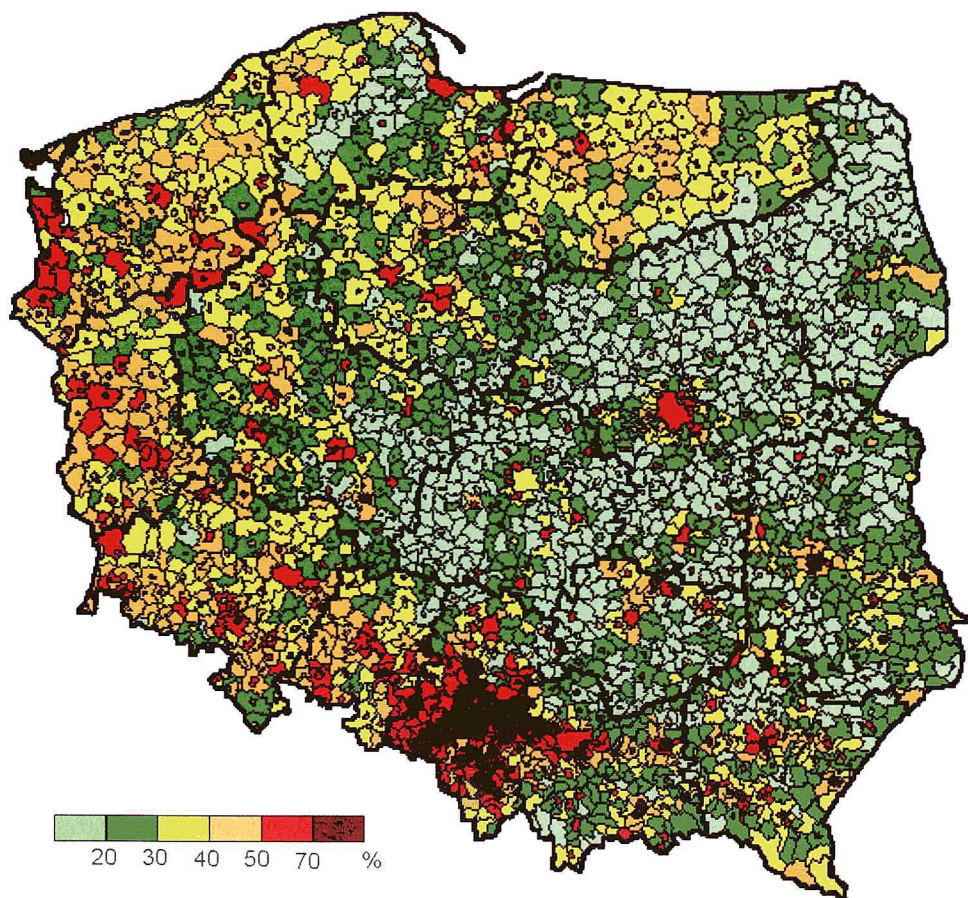

Ryc. 11. Działki rolne w 2002 r.

Tabela 7

Działki rolne. Subsektory rolnictwa

Wyszczególnienie	Liczba	%
Subsektor I	656 873	67,20
– gospodarstwa bez żadnej działalności	369 229	37,80
– prowadzące działalność wyłącznie pozarolniczą	51 381	5,20
– produkujące wyłącznie na własne potrzeby	236 263	24,20
Subsektor II	312 888	32,10
– produkujące głównie na własne potrzeby	293 683	30,10
– o produkcji rynkowej 3-10 tys. zł	19 205	2,00
Subsektor III	4 805	0,50
– o produkcji rynkowej 10-30 tys. zł	4 805	0,50
Subsektor IV	2 447	0,24
– o produkcji rynkowej 30-50 tys. zł	791	0,08
– o produkcji rynkowej 50-100 tys. zł	550	0,06
– o produkcji rynkowej >- 100 tys. zł	1106	0,10
Ogółem	977 013	100,00

Ryc. 12. Udział działek rolnych wśród gospodarstw indywidualnych w 2002 r.

banizowanych i uprzemysłowionych (ryc. 11). Poza tymi obszarami duży udział działek w ogólnej zbiorowości gospodarstw występował w północnej i zachodniej Polsce na obszarach popegeerowskich, gdzie są one znacznym źródłem utrzymania dla byłych pracowników gospodarstw państwowych (ryc. 12).

Klasyfikacja ich działalności i produkcji według kryteriów prezentowanych w opracowaniu wskazuje, że aż 99,3% zbiorowości znajduje się w omawianych dwóch subsektorach, w tym 67,2% w subsektorze I – rolnictwa socjalnego i samozaopatrzeniowego i 32,1% w sektorze II – chłopskiego rolnictwa drobnotowarowego. Prawie 38% użytkowników działek nie prowadzi żadnej działalności gospodarczej, 30,1% produkuje głównie na własne potrzeby, a 24,2% wyłącznie na własne potrzeby. Na uwagę zasługuje to, że 2447 (0,24%) znalazło się w subsektorze IV – rolnictwa wysokotowarowego, w tym 1106

(0,1%) z produkcją rynkową powyżej 100 tys. zł. (głównie są to gospodarstwa wyspecjalizowane w produkcji drobiarskiej i ogrodniczej) (tab. 7).

Zakończenie

Skala wagi i ranga poszczególnych subsektorów determinuje charakter, funkcję oraz rolę, jaką w przyszłości może odegrać rolnictwo w kraju i w poszczególnych regionach.

Ogólnie – zarówno ze względu na poziom rolnictwa, jak i natężenie podstawowych problemów rzutujących na jego rozwój – Polskę można podzielić na dwie części odgraniczone linią biegnącą od Suwałk przez Płock i Kalisz do Opola. Część zachodnia charakteryzuje się już obecnie znacznym poziomem wysokotowarowego rolnictwa, formowaniem się sektora „polskiego agrobiznesu” oraz wysokim udziałem gospodarstw rolnych prowadzących pozarolniczą działalność gospodarczą. Jednocześnie na tym obszarze wystąpiła kumulacja wszystkich negatywnych problemów związanych z transformacją sektora państwowego rolnictwa – wymagających pilnych rozwiązań koncepcyjnych. Część wschodnia – to środkowa, wschodnia i południowo-wschodnia Polska, dla której rysuje się groźba „skansenizacji” – stagnacji i powolnego rozwoju obszarów wiejskich i marginalizacji rolnictwa, obecnie w dużej mierze tradycyjnego (chłopskiego) drobnotowarowego w części środkowej i wschodniej oraz socjalnego i samozaopatrzeniowego w części południowej (charakterystykę i perspektywę rozwoju poszczególnych regionów zawiera opracowanie Zglińskiego (2002).

Okres transformacji 1989-2002 nie przyczynił się do niwelacji regionalnych zróżnicowań poziomu rolnictwa i zasadniczych zmian warunków jego rozwoju. Regiony już w przeszłości zacocone rozwijały się zbyt wolno, albo pozostawały w stagnacji lub ulegały dalszemu regresowi. Natomiast w regionach o i tak już największym poziomie rozwoju rolnictwa następowały pozytywne procesy jego restrukturyzacji i modernizacji.

Nie wiadomo też, jaka jest szansa przetrwania rolnictwa tradycyjnie chłopskiego, a zwłaszcza nierozwojowych gospodarstw chłopskich bez przyszłości. Przesądzone – jak mi się wydaje – jest natomiast tempo przekształceń polskiego rolnictwa. Nie może to być proces rewolucyjny, który spowodowałby znaczne napięcia społeczne, a tylko droga ewolucyjnych, powolnych lecz kontrolowanych przemian wymuszanych zarówno mechanizmami rynkowymi, jak i interwencjonizmem państwa.

Nie wydaje się, że w najbliższym czasie gospodarstwa subsektora rolnictwa socjalnego będą zanikać. Ich liczebność może wzrastać. Obecnie, w warunkach braku pozarolniczych miejsc pracy zarówno w miastach, jak i na wsi (zwłaszcza dla pracowników o niskich kwalifikacjach zawodowych), jak też

nadmiaru siły roboczej i zasobów ziemi, przy zwiększającej się konkurencyjności rolnictwa nie ma alternatywy dla tego typu rolnictwa. Podstawowym problemem strategicznym jest natomiast stworzenie szans godnego życia dla młodzieży z tego środowiska przez system stypendialny i rozwój szkolnictwa dostosowany do wymogów współczesności i rynku pracy.

Wzrastająca konkurencyjność rolnictwa przy jednoczesnym dysparytecie dochodów rolnych prawdopodobnie spowodują istotne zmiany w subsektorze II drobnotowarowego rolnictwa chłopskiego. Dla ograniczonej grupy dynamicznych producentów alternatywą jest przejście do subsektora III – rolnictwa średniotowarowego, a nawet subsektora IV – rolnictwa wysokotowarowego.

Natomiast dla większości rolników stopniowe ograniczanie aktywności w zakresie rolnictwa i przechodzenie do pozarolniczych działalności, ewentualnie specjalizacja produkcji dostosowana do wymogów rynkowych (w tym rolnictwo ekologiczne) lub też subsydiarne mieszanie sfer aktywności rolniczej i pozarolniczej. Taką szansę stwarza wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich, którego warunkiem jest rozwój infrastruktury. Wykorzystanie funduszy strukturalnych UE w znacznym stopniu może ten proces stymulować.

Literatura

- Dąbkowski W, 2002, *Regionalne struktury rolnictwa polskiego*, [w:] *Rolnicza Polska wobec wyzwań współczesności*, T. Hunek (red.). IRWiR, s. 158-179, Warszawa.
- Hunek T., 2000, *Dylematy polityki regionalnej rozwoju wsi i rolnictwa*, [w:] *Rolnictwo i wieś. Wyzwania regionalne i integracyjne*, T. Hunek (red.). Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Polska Regionów, nr 19 s. 10-65, Warszawa.
- Hunek T., 2002 *Projekcja modelu rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce*, [w:] *Rolnicza Polska...*, op. cit., s. 9-56.
- Kulikowski R., 2005, *Działalność i źródła dochodu indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce. Aspekty przestrzenne*. Artykuł w druku.
- Woś A., 2003, *Szanse i ograniczenia przekształceń struktury polskiego rolnictwa*. IERiGŻ, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, 491, Warszawa.
- Woś A., 2004, *Ekonomiczna struktura gospodarstw chłopskich, Studium statystyczne*. IERiGŻ, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, 492, Warszawa.
- Zegar, J.S., 2003, *Niektóre problemy rolnictwa w świetle spisów*, [w:] *Zróżnicowanie regionalne rolnictwa*, J. S. Zegar (red.). GUS, 2003, Warszawa.
- Zgliński W., 2002, *Regionalne zróżnicowanie a przyszłość rolnictwa i wsi polskiej*. Przegląd Geograficzny, 74, 3, s. 381-406, Warszawa.
- Zgliński W., 2004, *Współczesne procesy i perspektywy rozwoju w zakresie gospodarki rolnej*, [w:] *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, J. Bański (red.). Studia Obszarów Wiejskich, PTG, IGiPZ PAN, s. 59-88, Warszawa.